

Valgskandalen som trolig frarøvet NKP et stortingsmandat i 1945

JAN MAGNE ARNTSEN

Norges Kommunistiske Parti (NKP) var svært nær å komme i en vippeposisjon på Stortinget etter valget i 1945. En valgskandale i Stavangers valgkrets frarøvet trolig NKP denne muligheten og banet vei for at Arbeiderpartiet fikk flertall på Stortinget med ett mandats margin.

Valget 8. oktober 1945 var en triumf for arbeiderbevegelsen. NKP gjorde et sensasjonelt godt valg med 11,9 prosent av stemmene. Arbeiderpartiet (Ap) gikk litt tilbake i forhold til 1936-valget og fikk 41,0 prosent. Dette ga NKP 11 mandater og Ap 76 av 150. Kampen om det avgjørende mandatet sto i valgkretsen Stavanger tilhørte. Den omfattet byene Stavanger, Haugesund, Flekkefjord, Mandal og Kristiansand. Offisielt het valgkretsen Kjøpsteder i Vest-Agder og Rogaland fylker, lokalt kalt Bykretsen. På kampplassene sto to profilerte leger fra Stavanger: NKPs Eyvin Dahl og Aps Sven Oftedal.

NRK meldte to ganger at NKP hadde tatt sistemandatet i Bykretsen foran Ap. I noen timer lå det an til at én av 51 000 avgitte stemmer i Stavangers valgkrets ville gi NKP den ekstremt viktige vippeposisjonen på Stortinget. 10. oktober 1945 gikk det mot en koalisjonsregjering mellom Arbeiderpartiet og Norges Kommunistiske Parti.

Men det neste døgnet meldte flere aviser om dødt løp i kampen om sistemandatet. Mindre enn verdien av en stemmeseddel skilte. Så snudde det: Det ble oppdaget feil ved opptellingen som gikk i favør av Ap. NKP klaget på valg gjennomføringen, og det kom krav om omvalg. Til

og hans partikamerater hadde møtt opp for å stemme NKP på valgdagen. Men i byens valglokale fantes det ikke stemmesedler for NKP. Loge og de andre NKP-erne ba om å få stemme på blanke stemmesedler og skrive partiets navn der. Dette ble avvist av valgfunksjonærene. Ifølge Loge så NKP-erne seg da nødt til å stemme Arbeiderpartiet. For Loge og hans folk var det bedre å stemme på et annet arbeiderparti enn indirekte å støtte de borgerlige partiene ved å la være å stemme. På valgdagen var det tross alt bare få uker siden det lå an til felleslister mellom NKP og Ap.

Nils Loge og de andre kommunistvelgerne i Flekkefjord gikk skuffet hjem fra valglokalet mandag kveld, men kunne ikke ane at deres helt spesielle stemmer – avgitt i strid med valgloven – sannsynligvis hadde avgjort det norske stortingsvalget i 1945. Som den eneste av 60 byer i Norge med status som kjøpsted ble Flekkefjord stående uten stemmer for NKP i partiets jubelår 1945.

Opptellingsdramaet

Det er ikke bare i ettertid opptellingen virker thrilleraktig. Samtidig med NRK-meldingene om at NKP hadde tatt sistemandatet, hersket det full forvirring i avisredaksjonene. Haugesunds Avis skrev få timer etter valget at NKPs Eyvin Dahl hadde vunnet med 26 stemmers margin til Aps Sven Oftedal. NRKs melding om at Dahl var inne, var gjengitt i Stavanger Aftenblads tirsdagsutgave. Men avisa satt med nytt fra fintellingen. Stemmetallet var «på hogget likt»: 5444 stemmer bak et mandat for både NKPs Eyvin Dahl og Aps Sven Oftedal. Ap-avisa 1ste Mai mente imidlertid at Oftedal ledet med 1,75(!) stemmeseddel. Dagen etter kom det ny sjokk-

melding: Valgstyret i Stavanger hadde funnet 50 Ap-stemmer som hadde havnet «innimellom NKP-stemmene». Da lå Oftedal foran med nøyaktig 70 stemmer, skrev Aftenbladet.

Fintellingen fortsatte enda noen dager, men så satte distriktsvalgstyret sluttstrek. Sven Oftedal og Ap var inne, Eyvin Dahl og NKP ute. Offisielt var differansen 62,39 stemmesedler i Aps favør. Arbeiderpartiet hadde oppnådd 76 av 150 stortingsmandater, og Ap fikk i oppdrag å danne regjering alene.

Men før det valgresultatet ble godkjent av Stortinget vinteren 1946 måtte flere valgstyret ta stilling til NKPs klager. Lokalavisa i Flekkefjord, Agder, var allerede 15. oktober ute og antydte at det var gjort en feil ved at det ikke var lagt ut lister for NKP. Men valgstyret i byen pekte på at det var partiene som skulle sørge for at listene kom fram til valgstyret. Valgstyret hadde ikke mottatt noen «kommunistlister».

Men to dager senere stilte Agder spørsmålet: «Blir det omvalg i Flekkefjord?». Da ble det for alvor antydte at feilen i Flekkefjord var så alvorlig at det måtte holdes omvalg. Valgstyrets leder, politifullmektig Breda, var igjen offensiv og møtte kritikken. «Der var for øvrig full anledning til å stemme på kommunistene, selv om deres lister ikke var utlagt.»

Denne uttalelsen er kjernen i saken: Enten snakket valgstyrets leder usant, eller så gjorde NKPs Nils Loge det. Loge var tydelig på at de ble nektet å stemme på blanke sedler. Sett i ettertid er det vanskelig å tenke seg at Loge

ikke snakker sant. Det virker helt usannsynlig at det ikke fantes én NKP-velger i Flekkefjord på valgdagen.

NKP klaget på valget i Stavanger og Haugesund. Stavanger-klagen ble tidlig frafalt og gjaldt selve opptellingsprosessen, mens klagen på valget i Haugesund havnet i Stortingets valgkomité for avgjørelse der. I Haugesund var NKP- og Ap-stemmesedler blandet sammen fra trykkeriet. Det kunne skape forvirring hos velgerne hvis de også var blandet i valglokalet, mente Dahl. Trolig hadde Dahl og NKP liten tro på at en slik klage kunne føre til omvalg. Klagen ble da også avvist uten nærmere begrunnelse fra Stortingets valgkomité.

Eyvin Dahls forsiktige klage og Flekkefjords ukjente kommunister

Eyvin Dahl førte klagen på Flekkefjordvalget i pennen og hevdet at «...valgstyrets formann har en viss plikt til å sette seg i forbindelse med tillitsmannen for den liste som mangler og å underrette velgerne om at det er anledning til å nytte sedler påført partiets navn ». Klagen virker saklig og forsiktig formulert og ikke preget av Dahls sterke temperament. Kanskje aner vi at motivasjonen for å kjempe for et omvalg ikke var den sterkeste.

Valgstyrene i Flekkefjord og senere i Bykretsen var imidlertid samstemte: Intet uregelmessig hadde skjedd. Valg-

styrene hevdet at NKP bare hadde seg selv å takke for at lister ikke var lagt ut. Muligheten til å stemme på blanke stemmesedler var blitt lest opp i valglokalet, ble det desuten understreket. Når det gjaldt utlegging av valglister, ble NKPs feil utdypet: Valgstyret hadde «...overhode ikke fått seg tilstillet slike stemmesedler – enten nå dette var en

Faksimile av Agder, 17. oktober 1945

forsømmelse fra tillitsmannens side eller partiets har ansett en slik utleggelse for hensiktsløs.» Valgstyret parerer klagen med arroganse: Å legge ut stemmesedler for NKP ville kanskje være unødvendig fordi ingen ville stemme på

partiet uansett! Og valgstyret fulgte opp: «For øvrig er det ukjent for Valgstyret at det finnes noe kommunistisk parti i Flekkefjord – og helt nytt at ca. 30-40 kommunister skulle møtt fram på valgtinget». Stortingets valgkomité slukte råt Flekkefjords versjon. Dermed ble det også stående at NKP-erne kunne stemme på eget parti, men de ville ikke.

I ettertid kan det se ut som saken var tapt for NKP straks valgstyret i Flekkefjord avga sin uttalelse. Det var ikke vilje verken i distriktsvalgstyret eller i Stortingets valgkomité til å overprøve det lokale valgstyret. Hadde de gjort det, ville veien vært kort til et omvalg. Løpet var kjørt for NKP da valgstyret uttalte seg. Partiet visste hva som sto på spill. De hadde klaget, men fått utvetydig avslag.

Dermed ble det stående: 0 stemmer for NKP i Flekkefjord. Sven Oftedal var valgt på tinget fra Bykretsen.

Burde NKP hatt mandatet?

For å svare på spørsmålet må vi forsøke å anslå hvor mange NKP-velgere det egentlig var i Flekkefjord på valgdagen. For å rekonstruere oppslutningen om NKP kan vi starte med at NKP var større enn Ap ved partisplittelsen i 1923 og ved valget i byen året etter. Dette var en sjeldenhet på Sørvestlandet. I Rogaland og Vest-Agder var det bare Egersund og Sauda utenom Flekkefjord hvor NKP vant flertall i 1923. Fra slutten av 1920-tallet overtok imidlertid Ap som det største arbeiderpartiet i den gamle seilskipsbyen med ca. 1500 stemmeberettigede i 1945. NKP fikk kun et titalls stemmer fra 1927 og utover. I 1936 stilte ikke partiet liste i Bykretsen.

I 1945 var situasjonen for NKP dramatisk forbedret.

Nesten like bratt ble nedgangen i 1949, da partiet mistet alle sine stortingsmandater. Ved å ta utgangspunkt i dette valget kan vi anslå stemmetallet i 1945. I 1949 fikk NKP 17 stemmer i Flekkefjord. Oppslutningen var da i byene på Sørvestlandet redusert til ca. 1/3 av nivået i 1945. NKP hadde med denne beregningsmåten fått 51 stemmer eller 3 prosent av stemmene i 1945. Med dette stemmetallet ville Eyvin Dahl tatt sistemandatet. Ap ville i så fall mistet flertallet på Stortinget og blitt avhengig av NKP eller et borgerlig parti for å få flertall. Det som historikeren Jens Arup Seip kaller Arbeiderpartiets ettpartistat ville ikke startet før tidligst i 1949.

Hvorfor ga NKP seg så lett?

I dag kan det virke som NKP hadde en god sak, men partiet valgte å bøye av. Hvorfor sto ikke NKP mer på i saken? For det første hadde partiet selv gjort alvorlige feil. Det var ikke organisatorisk imponerende å la være å sende stemmesedler til valgstyrene.

En gjengs oppfatning blant historikere er at NKP hadde den sterkeste partiorganisasjonen i 1945 fordi partiet opprettholdt en illegal organisering under krigen. Dette er nok bare delvis rett. I Rogaland var det tyske nærværet så massivt at det var livsfarlig å drive illegalt partiarbeid. Likevel var f.eks. NKP i Stavanger raskt i gang med partiarbeidet fra tidlig i juni. 200-250 medlemmer på ukentlige medlemsmøter viste at organisasjonen var i ferd med å bygge seg sterk. Verre var det ute i distriktene. Her hadde ikke partiet noen organisasjon fra før krigen som kunne vekkes til live igjen. Mens Stavanger tidoblet stemmetallet i 1945 i forhold til kommunevalget i 1937, fikk partiet

færre enn ti stemmer i flertallet av rogalandskommunene i 1945. NKP spisset tydelig valgkampen i 1945, men kan ha glemte lille Flekkefjord. Politifullmektig Breda mottok aldri noen stemmesedler fra NKP. Ifølge ham selv visste han ikke at det fantes kommunister der, og hvem skulle han da spørre om stemmesedlene? I ettertid virker Bredas forklaring søkt, og en kan jo lure på hva som hadde skjedd hvis andre partiers lister manglet. Ville 400 Ap-velgere eller 300 Høyre-velgere i Flekkefjord blitt nektet å stemme på sitt parti hvis stemmesedlene manglet?

Kontrafaktisk kan vi også spørre hva som ville skjedd hvis valgstyret i Flekkefjord la seg flate og innrømmet feil. Ville det da blitt omvalg? Svaret er ja. Omvalg ved stortingsvalg har nesten ikke skjedd i Norge, men det ble omvalg i Buskerud og Troms fylker i 1981. Det kan virke som NKP formelt sett prøvde ut klagemulighetene, men de benyttet for eksempel ikke juridisk bistand.

NKP mente trolig at avgjørelsen var til å leve med. Partiet hadde fått inn 11 representanter på Stortinget og var en parlamentarisk kraft av betydelig størrelse. Partiet var i tillegg underrepresentert, med 19 000 stemmer bak hvert mandat, mot Aps 7 800. For det proletariske partiet NKP var fagbevegelsen en viktigere arena enn Stortinget. Der var partiet i ferd med å vinne maktkampen mot Ap ved inngangen til 1946.

Et annet moment er at krefter i NKP ønsket å markere politisk avstand til Ap, og det kunne lettere oppnås i opposisjon. Det ser heller ikke ut til at Eyvin Dahl sørget lenge over det tapte mandatet. Han hadde viktige gjøremål hjemme i Stavanger og viste ingen overdreven

lengsel etter å innta Stortingets talerstol. Partiet hans fosset fram og økte oppslutningen til over 15 prosent ved kommunevalget i desember samme år. Dahl og ni andre NKP-ere kunne innta bystyresalen i Stavanger på nyåret 1946.

Forspillet til stortingsvalget 1945

For ytterligere å belyse valgdramaet kan vi ta et tilbakeblikk: Hva var bakteppet for stortingsvalget? Høsten 1945 var det gått henholdsvis ni og åtte år siden forrige stortingsvalg og kommunevalg. Årsaken til oppholdet var den tyske okkupasjonen av Norge, noe som i seg selv var med på å omkalfatre velgernes partipreferanser. Det blåste en venstrevind over Europa etter fascismens nederlag. Graden av motstand, samarbeid med tyskerne og ulike holdninger til Norges stilling i 1940 bidro også til det politiske jordskjelvet i 1945. I tillegg deltok mange nye årskull ved valget. Ikke bare Stortinget skulle velges på ny i fredsåret, også kommunestyrene i landets 743 kommuner måtte velges. Landet fikk den lengste valgkampen i historien - fra juli/august til ut i desember.

Sommeren 1945 ble det dannet en samlingsregjering under ledelse av Aps Einar Gerhardsen. Allerede her fikk vi en forsmak på valgresultatene senere samme høst. På borgerlig side var det en allmenn oppfatning at både Høyre og Bondepartiet var kraftig svekket. På ulike måter hadde disse partiene leftet med fascismen i perioder på 1930-tallet og fikk betale for det. Venstre så ut til å holde stillingen, mens Kristelig Folkeparti var et relativt nytt parti og kunne ta stemmer fra de andre borgerlige partiene.

Arbeiderpartiet kom helskinnet gjennom okkupasjonsårene. Feilvurderinger som ble gjort i april dagene i 1940 var ikke større enn det en fant i andre partier. Einar Gerhardsens lange periode i tysk fangenskap gjorde ham uangripelig da han framsto som Aps fremste mann etter frigjøringen.

Kommunistene var det store spørsmålstegnet. Ved valget i 1936 hadde NKP stilt liste bare i Bergen og fikk på landsplan 0,3 prosent av stemmene. NKP var det første partiet som ble forbudt av tyskerne i august 1940, men hadde da ingen organisasjon av betydning. Ikke-angrepspakten mellom Tyskland og Sovjetunionen fra 1939 hindret de få som soknet til NKP fra å drive motstandskamp i 1940. Men fra Tysklands angrep på Sovjetunionen 22. juni 1941 økte trolig NKPs oppslutning kontinuerlig fram til frigjøringen. Årsaken var dels Sovjetunionens innsats i krigen mot Tyskland – og kanskje viktigere i Stavangerdistriktet – motstandskampen mot tyskerne. Kommunistene var ikke bundet av Hjemmefrontens forsiktige linje og sto for noen av de største sabotasjeaksjonene mot tyskerne. Lokalt i Stavanger er sprengningen av knottfabrikken i Hillevåg den mest kjente. De planla også senkning av tyske skip i Stavanger og var sentrale i flere illegale avisprosjekt. I ett tilfelle ble 9 ungtkommunister, hvorav 8 fra Stavanger, henrettet for slikt arbeid. Slike kjensgjerninger virket rekrutterende, samtidig som NKP selv la planer for å bli et masseparti.

I en tid uten meningsmålinger var opplaget til NKP-avisa Friheten en pekepinn på NKPs oppslutning. Da det passerte 100 000 eksemplarer på forsommeren 1945, var det liten tvil om partiets styrke. Få protesterte mot at NKP

fikk to representanter i Gerhardsens samlingsregjering.

Innen arbeiderbevegelsen var det sommeren 1945 en merkelig blanding av samarbeid og rivalisering. NKPs nyvunne styrke skapte usikkerhet i Ap. På den ene siden var det et sterkt krav fra grunnplanet i partiet om samarbeid med kommunistene. NKP ville trolig bli tunga på vektskåla for å få flertall på Stortinget. Blant de eldre kadrene var tonen en annen. Samarbeid, ja, men sårene fra partisplittelsen i 1923 var ikke leget. Folk som Martin Tranmæl og Haakon Lie var mer enn skeptiske til NKP. Tilsvarende var grunnplanet i NKP for samling, men ledelsen splittet. Men så sent som 23. august 1945 virket det som det gikk mot samling. 11. og 12. august deltok for eksempel Ap på NKPs distriktskonferanse i Rogaland. Aps representant hadde «...tro paa at samlingen var en nær realitet, men at den aandelige samlingen gjenstod». Sterk applaus etter innlegget, heter det i NKPs møtereferat. Men 24. august kom det telefon om at samlingsforhandlingene var brutt. Et felles valgkontor Ap/NKP i Stavanger ble øyeblikkelig stengt, og det gjenstod bare å fordele utgiftene seg imellom. Fra denne dagen startet mandatkampen.

Eyvin Dahl
Foto: Arbark

Eyvin Dahl

Eyvin Dahl var født i Halden i 1895 og kom til Stavanger som nyutdannet lege i 1922. Her var han først sykehuslege, deretter drev han privat legepraksis før han i 1937 ble stadsfysikus («kommuneoverlege»). Dahl var en markant personlighet. For noen var han provoserende i sin væremåte, men for andre en selvoppofrende lege og en tvers gjennom konsekvent politiker. Politisk var Dahl den fremste representanten for venstrefløyen i Stavanger Arbeiderparti. Sammen med blant andre aktivister i Østre Arbeiderungdomslag var han i stand til å drive Stavanger Ap langt til venstre politisk. Dette gjaldt også etter at Ap hadde lagt seg på en mer moderat kurs fra 1933 av. Dahl var i en årrekke engasjert i Arbeideravholdslaget Frisinn, han startet sosialistisk kveldsskole og sosialistisk barnelag. Her gjorde han seg bemerket med blant å arrangere sosialistisk konfirmasjon, et alternativ til den kirkelige konfirmasjonen. Dahl ivret for et samarbeid med kommunistene på 1930-tallet og delte NKPs entusiasme for Sovjetunionen. Fra ca. 1936 mistet Dahl for en tid noe av sin sterke posisjon i Stavanger Ap. Hans forsvar av Sovjetunionen vedvarte likevel, og han var misfornøyd med Aps stadig mer moderate kurs.

Kanskje ble han likevel regnet som litt avradikalisert da Stavanger Ap valgte ham som formann i 1939. Men Dahl ble ikke sittende lenge. Hans støtte til Sovjetunionen i krigen mot Finland var nok til at Aps mektige partisekretær Haakon Lie tok turen til Stavanger og fikk Dahl kastet fra vervet.

Dahl hadde en relativt lav profil under krigen og slapp unna fengsling og konsentrasjonsleir. Hans virke under krigen ble gransket nøye av Stavanger Ap i fredsdagene i 1945. Men ikke før hadde Ap godkjent Dahls nasjonale

holdning, før han meldte overgang til NKP. Også her ble han gransket, men naturlig nok godkjent. Sammen med flere tusen tidligere Ap-velgere i Stavanger tok han steget over til NKP i fredsdagene i 1945. Store deler av Østre Arbeiderungdomslag og Hillevåg Arbeiderungdomslag gikk over, sammen med en rekke av de fremste fagforingslederne.

Dahl var ikke opplagt som NKPs førstekandidat i Bykretsen i 1945. NKP var et proletært parti, og kravet om at

en arbeider skulle ha plassen var markant. Men med sin parlamentariske erfaring falt valget på Dahl. På en fellesliste med Ap ville han fått en sikker stortingsplass. Kanskje var det grunnen til at han ivret for samling?

Sven Oftedal. Foto: Arbark

Sven Oftedal

Sven Oftedal var født i Stavanger i 1905 og var sønn av redaktør i Stavanger Aftenblad og Venstre-statsråd Lars Oftedal. Han var utdannet lege i 1930 og drev som Eyvin Dahl fra 1933 egen praksis i Stavanger. Sven Oftedal brøt med Venstre-tradisjonen i familien og ble medlem av AUF i 1927 og Arbeiderpartiet året etter. Oftedal var kjent som pasifist, men endret syn under den spanske borgerkrigen og ble formann for Spaniakomiteen i Stavanger. Her ble han også valgt inn i bystyret i 1934 for Arbeiderpartiet. I 1937 oppnådde han flest stemmer av samtlige kandidater ved kommunevalget.

I 1941 ble Oftedal arrestert og sendt til Grini. Han slapp ut året etter, men satt på Grini igjen til 1943 da han ble sendt til Sachsenhausen. Her gjorde Oftedal en stor humanitær innsats som lege, og han ble også kjent med lederskikkelser i Arbeiderpartiet som Einar Gerhardsen og Halvard Lange. Oftedal var et naturlig valg som sosialminister i Gerhardsens samlingsregjering i 1945 og fortsatte å styre samme departement til sin plutselige død i 1948.

I minneskriftet som ble utgitt av Arbeidernes Opplysningsforbund i 1949 skriver Otto Louis Mohr om Sven Oftedal: «Hans form var mild. Han hadde noe eiendommelig, rent ubevisst trøstefullt i sitt vesen...politikk var for Sven Oftedal den utvidede nestekjærighet...».

Mandatkampen mellom Dahl og Oftedal hadde mange interessante poeng. Begge vokste opp med fedre som var venstremenn. Det skilte ti år i alder, men begge valgte legeyrket. På 1930-tallet virket de sammen i Stavanger bystyre for Arbeiderpartiet og i Frisinn. Men allerede da

hørte de til på hver sin fløy i Arbeiderpartiet. De sto sammen for den spanske republikken, men skilte lag da det kom til Sovjetunionen og kommunismen. Mens Dahl gled mer og mer over i NKP, sto Oftedal trygt i sosialdemokratiet.

De brant begge for sosialismen, de var oppofrende, viljesterke og idealistiske i sitt vesen, men Dahl gjorde det mer synlig, kanskje provoserende og støyende. Han var den revolusjonære, mens Oftedal var den mer sindige, med en «nøktern virkelighetserkjennelse», som det heter i minneskriftet om ham. Dahl var omstridt, men hadde kanskje vel så lojale tilhengere som sin rivals. Oppsummert representerte Eyvin Dahl og Sven Oftedal de to hovedstrømningene i norsk arbeiderbevegelse i den perioden de fikk virke sammen.

KILDER OG LITTERATUR:

Innstilling til Stortinget nr. 1 – 1946 (valgkomitéen)

Protokoll fra Rogaland distrikt av NKP 1945

Agder oktober – desember 1945

Stavanger Aftenblad august – desember 1945

1ste Mai august – desember 1945

Haugesunds Avis oktober 1945

Arntsen, Jan Magne: Fra proletært masseparti til sekt. Stavanger Kommunistiske Parti 1945-50. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen 1992

Dahl, Eyvin: Dahls siste taler og kåserier, et minneskrift, Stavanger Kommunistiske Parti, 1962

Oftedal, Sven: Til norsk ungdom, et minneskrift. Arbeidernes Opplysningsforbund, 1949

Roalkvam, Gunnar: Drømmen om en ny kultur. Historien om Arbeideravholdslaget Frisinn. Stavanger 1997